

MICHAL REIMAN A KOLEKTIV

ZROD VELMOCI

**DĚJINY SOVĚTSKÉHO SVAZU
1917–1945**

KAROLINUM

Zrod velmoci

Dějiny Sovětského svazu 1917–1945

**prof. PhDr. Michal Reiman, DrSc.,
ve spolupráci s PhDr. Bohuslavem Literou, CSc.,
Mgr. Karlem Svobodou, Ph.D.,
a Mgr. Danielou Kolenovskou, Ph.D.**

Recenzenti:

doc. Dr. Tomáš Glanc

prof. Dr. Dieter Segert

Redakce Lucie Zikmundová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2013

© Michal Reiman, Bohuslav Litera, Karel Svoboda, Daniela Kolenovská, 2013

ISBN 978-80-246-2266-8

ISBN 978-80-246-2304-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

OBSAH

9	ÚVODEM
17	1. PŘEDREVOLUČNÍ RUSKO
17	„Velké reformy“
20	Další reformy
22	Protireformy
24	Witteho industrializace a diferenciacie ruské společnosti
27	Revoluce v roce 1905
30	Po revolučním otřesu
34	Rusko na prahu první světové války
39	2. RUSKÁ REVOLUCE 1917
39	I. Rusko v předvečer a za světové války
39	Rusko v soustavě mezinárodních vztahů
45	Rusko ve válce
48	Krize carského režimu
53	Agonie a pád carského režimu
56	O „příčinách“ únorové revoluce 1917
58	II. Od února (března) k říjnu (listopadu) 1917
58	Síly revoluce. Prozatímní vláda a sověť
61	Dvojládí
65	Střet sovětu a vlády o válečnou politiku Ruska
69	Vláda kompromisu
71	Leninův návrat do Ruska. Kameněv nebo Lenin?
74	Koaliční vláda a rozklad mocenské základnypobřežnového režimu
79	Bolševici a bouřlivý červenec 1917
82	Červenec 1917 a Kerenského vláda
86	„Kornilovština“ a její důsledky
89	Po Kornilovovi: Kerenskij, sověty a bolševici
95	Říjen 1917
108	O Říjnu 1917 obecně

112 3. VZNIK SOVĚTSKÉHO STÁTU V OBČANSKÉ VÁLCE

- 112 Bolševický režim, Ústavodárné shromáždění a sověty
- 121 Brestlitevský mír a jeho důsledky
- 124 Vznik válečného systému hospodářství
- 130 Konec sovětské koalice, „povstání“ levých eserů
- 133 „Rudý teror“ a bolševická strana
- 134 Budování ozbrojených sil
- 137 Občanská válka v Rusku
- 144 Národnostní otázka uprostřed občanské války
- 147 Osmý sjezd bolševické strany
- 150 Sovětské Rusko po listopadu 1917. Kontinuita a diskontinuita

161 4. POREVOLUČNÍ OBNOVA ZEMĚ

- 161 Přechod k mírové výstavbě
- 165 Polské intermezzo 1920
- 167 Na vrcholu „válečného komunismu“
- 171 Odborová diskuze 1920–21 a státní převrat Lenina
- 175 Leninův NEP a sovětský režim
- 181 NEP a hladomor 1921
- 186 Konference v Janově
- 190 „Konec ústupu“ a socialistické strany
- 194 „Konec ústupu“, církve a občanské vrstvy
- 202 Leninova nemoc a Leninovo nástupnictví
- 208 Národnostní otázka a konflikt mezi Leninem a Stalinem
- 219 Dvanáctý sjezd RKS/b, Trockij a NEP
- 222 Německý Říjen 1923
- 231 Vznik „trockistické opozice“

240 5. STABILIZACE SOVĚTSKÉHO ZŘÍZENÍ A JEHO SYSTÉMOVÁ KRIZE

240 I. Dilemata hospodářské obnovy a dilemata bolševického režimu

- 240 „Strana a vláda“ po Leninovi
- 245 NEP, jak dále?
- 247 Britsko-sovětské námluvy a jejich výsledky
- 250 Problém „trockismu“ a hospodářská dilemata
- 261 Neo-NEP neboli „Čelem k vesnici!“
- 268 Národnostní problém v SSSR
- 273 Rolnická politika a industrializace. „Socialismus v jedné zemi“
- 281 „Nová opozice“

289 II. Krize NEPu 1927/28 a destrukce NEPu

- 289 Krize soustavy NEPu a vznik „Sjednocené opozice“
- 298 Čína a Británie a krize zahraniční politiky SSSR

- 307 Politická krize, nástup opozice a její porážka
315 Na cestě k mimořádným opatřením, Stalin a stranická „pravice“
323 „Škůdci ze Šachet“
326 Krize hospodářství a konflikt Stalina s „pravici“
335 Stalin, Bucharin a Kominternu
339 Demontáž umírněné politiky a její porážka
350 Dvacátá léta ve zpětném pohledu

353 6. STALINOVA „DRUHÁ REVOLUCE“

- 353 Industrializace SSSR: plán a realita
360 Nový systém řízení národního hospodářství
362 První pětiletka a její výsledky
364 Krize pětiletky
369 Kolektivizace
376 Hladomor 1932–33 jako faktor „výstavby socialismu“
a téma historiografie
378 Pokus o změny
381 Vznik „Souostroví Gulag“
385 „Revoluce“ ve vzdělání
386 Industrializace a její dopady
389 Výsledky urychlené modernizace

393 7. TEROR, PŘÍČINY A DŮSLEDKY

393 I. Výstavba SSSR a „velký teror“

- 393 „Velký teror“ jako pojem
398 Sociální a politický teror první poloviny 30. let, jeho zvláštnosti
a důsledky
400 Národnostní varianta stalinského sociálního teroru
404 Stalin, stranická opozice a Trockij

411 II. Intermezzo v polovině 30. let

- 411 Hledání nové zahraničněpolitické orientace SSSR
419 Sovětská společnost na cestě k „socialismu“
427 Stalinův „měkký kurz“ a fenomén sovětských „třicátých let“
433 SSSR na přechodu k „socialismu“
437 Vražda Kirova a „protiteroristické“ zákonodárství
442 Sovětská ústava 1936, vítězství „strany“ nad „státem“

449 III. Vyvraždění porevoluční mocenské a společenské elity

- 449 Stalinovy Bartolomějské noci
459 Vražedná doba a osudy sovětské elity 1937–38
465 Hromadné čistky posledních předválečných let
469 Lidová fronta, Španělsko a cesta SSSR do mezinárodní izolace
473 Přelom let 1938/39 a konce hromadného vraždění v SSSR

484 8. SSSR VE VÁLCE 1941–45

484 22. června 1941

491 Změny v organizaci sovětského vedení i vojenského velení

496 Sovětská protiofenziva u Moskvy a její důsledky

500 Válka, zázemí, okupace

506 Represe a její role ve válečných operacích SSSR

508 Sovětský systém a režim jako faktor ve válce

511 Zlom ve vývoji války, Stalingrad a Kursk

514 SSSR a jeho západní spojenci

521 Teherán

526 SSSR, východní střední Evropa a „polský problém“

536 Churchill, Stalin, „procentní dohoda“ a co z toho vyplynulo

541 Jalta a Postupim

547 ZÁVĚREM: SSSR JAKO VELMOC

557 Bibliografie

579 Jmenný rejstřík

Předkládáme čtenáři knihu, která je tematicky věnována vzniku a přeměně sovětského státu ve světovou velmoc. Časově zahrnuje období let 1917–45 a samo téma je pojato v kontextu vzájemného prolínání podnětů politického a sociálně-ekonomického vývoje, zasazeného do širšího rámce mezinárodních vztahů. Pozornost je také zaměřena na problémy kulturní a národnostní povahy, které však netvoří hlavní objekt zkoumání. Jsou sledovány především tam, kde výrazně vstupují do formování sovětského státu a jeho sociálně-politického systému. V knize je poskytnut značný prostor otázkám politických dějin, což má několikérý důvod. V roce 1917 Rusko prožilo těžkou národní a státní katastrofu, v níž vzal za své jeho starý státně politický systém, celý tradiční způsob národního a státního života, soustava hospodářství i sociální vrstvení společnosti, stejně jako zvyky, kultura a vzdělání, národnostní vztahy a také vztahy se zahraničím. Ve světové válce, která byla původcem této katastrofy, navíc zmizela řada tradičních partnerů Ruska a objevili se partneři noví, kteří se teprve zařizovali v Evropě a ve světě. Podobně i SSSR musel nově hledat své místo v soustavě mezinárodních vztahů a působit v mezinárodním prostředí, jemuž rovněž chyběla stabilita a ustálenost jeho aktérů. Právě v těchto souvislostech připadla velká role politice, a to nejen proto, že nová sovětská moc byla diktaturou vyvíjející se v soustavu totalitního státu, ale také proto, že šlo o znovuvybudování státní a společenské struktury SSSR jako celku. Ta se sice stavěla ze starých stavebních kamenů a zbytků předchozích konstrukcí, přesto však se záměrem vytvořit něco nového, co dřívější dějiny Ruska ani světa nepoznaly. Stavební plány se přitom koncipovaly „nahore“, v „konstrukčních byrech“ nového režimu, a to z velmi vágních ideologických předpokladů, aniž by jejich architekti disponovali potřebným odborným vzděláním, vědomostmi a zkušenostmi. Většinou postupovali kupředu metodou pokusu a omylu, improvizovaně, bez jasné představy o tom, kam míří a kam po nastoupené cestě dojdou. To působilo četné kolize a srážky, znásobené tím, že v nich šlo také – a to hlavně – o moc. Jejich aktéři byli plebejci, nezatížení kulturou moci. Postupovali proto brutálně a jejich oběťmi se povětšinou stávali jejich kulturnější a o to méně rezolutní partneři.

Politika a zejména vrcholná politika tak hrála ve formování a vývoji sovětského státu značnou roli, daleko větší než v útvarech starých a ustálených. V tomto smyslu jsme byli nuceni zabývat se vnitřním vývojem a rozhodnutími vládnoucí strany více, než bychom to činili u jiného tématu a v jiném kontextu. Nová soustava státu a společnosti v SSSR v hlavních rysech byla vybudována

10 v posledních předválečných letech, za druhé světové války však získala velmi podstatný a důležitý korektiv, neboť vítězství SSSR v této válce ho proměnilo v jeden ze dvou pólů poválečného bipolárního světa. Zabýváme se sice předpoklady této změny, nezkoumáme ji však v celé šíři, neboť by to tvořilo obsah nového, daleko rozsáhlejšího výzkumu.

K zvýraznění politických dějin SSSR, o jejichž významu jsme právě hovořili, nás vedl také vývoj výzkumu samého. V minulých desetiletích sice byly sovětské dějiny, zejména dějiny politické, předmětem intenzivního mezinárodního výzkumu, současně však byly polem, na němž se odehrávaly tvrdé střety různých ideových a politických pojetí. Na jedné straně působila tvrdá cenzura sovětského režimu, která odsuzovala sovětské historiky k opakování oficiálních historických schémat, čemuž se vyhnuli pouze nemnozí. Na straně druhé do výzkumů vstupovala specifická atmosféra studené války, která ideově a politicky ovlivnila obsahy historiografie a společenských věd nejen na Východě, ale – byť v jiné podobě a s jiným výsledkem – také na Západě. Dnes se historický výzkum pozvedá na nový stupeň: Otevření archivů a změna cenzurních podmínek v Rusku a nástupnických státech SSSR uvedly do oběhu množství pramenů, které podstatně mění dřívější pohled na sovětské dějiny a jejich problémy. Zanedbatelná není ani skutečnost, že v posledním dvacetiletí do těchto výzkumů vstoupila i historiografie ruská a ruskojazyčná, která se oprostila od četných dřívějších zábrán a vytváří hodnotná díla. Její produkce znamená podstatné obohacení výzkumu, neboť bez vyvinutého domácího bádání není trvale možné dějepisectví žádného státu; nemůže ho nahradit výzkum zahraniční, kterému nevyhnutelně chybí dostatečná znalost četných nuancí národní myšlenkové tradice, psychologie, mentality a způsobu života společnosti.

Nicméně v tomto kontextu se nemůžeme vyhnout ani další poznámce důležité pro dnešní dějepisectví evropského Východu. Sovětský svaz jako státní útvar přestal roku 1991 existovat, jeho místo zaujala delší řada nástupnických útvarů, které nastoupily cestu samostatného státního a národního vývoje. Jejich vztahy v minulých letech měly rozdílnou povahu, většinou však byly poznamenány snahou zdůvodnit a zakotvit vlastní samostatnou existenci. Koncipují tak nanovo i své národní a státní dějiny, které sahají daleko zpátky, nejen do doby existence SSSR, ale i carské říše a případně až do starověku. Z podstaty věci vyplývá, že jsou naplněny četnými reminiscencemi, které mají zdůvodnit nepřijatelnost předchozího stavu jejich národního života. V tomto pohybu se ožívují nejen pozitivní, ale i negativní stránky národních nacionalismů, včetně ruského imperiálního šovinismu. Dějiny se tak znovu naplňují, byť zcela jinými politickými legendami, které nejsou skutečným obrazem dějin a jsou pro lidi nezáčastněné na této tvorbě stejně nepřijatelné jako legendy pěstované dřívějším SSSR. Shodli jsme se všichni na stanovisku, že dějiny SSSR dnes tvoří historicky uzavřený komplex dějů a událostí, který nesmí být naplněn legendami novými, ale očištěn od legend starých a postaven na půdu vědecky ověřených poznatků. Dějiny SSSR mají nezastupitelnou roli pro poznání přelomového rázu 20. století a podle toho se s nimi má zacházet – nemohou být nahrazeny souhrnem dějin nástupnických států SSSR.

Nejde ovšem pouze o přesnou reprodukci věcného obsahu dějin. V historickém výzkumu minulých desetiletí právě pro jeho silnou ideovou a politickou determinaci vzniklo mnoho představ a myšlenkových šablon, které poznamenaly nejen výzkum dílčích, ale i klíčových problémů sovětských dějin. Dnes je sice již nově zpracováván a publikován velký komplex sovětských pramenů, tyto prameny jsou však samy namnoze poznamenány sovětskými historickými představami, které se promítly nejen do oficiálních dokumentů, ale i do korespondence, publicistiky a pamětí. To přirozeně silně zatěžuje historiografii a její myšlenkový obsah. Její součástí nadále zůstává velký komplex starších historických či jiných společenskovedních děl. Ten sice obsahuje četná ve své době vynikající díla, ta však v řadě bodů vycházejí z dřívějšího stavu historických vědomostí. Navíc minulý stav bádání se často promítá také do historické publicistiky, jejíž autoři nezřídka i dnes čerpají vědomosti ze starší a již překonané literatury. Upozorňujeme na tyto obtíže také proto, že jsme se s nimi setkali při práci na této knize, když jsme znovu pročítali množství starší i nové historické produkce a pramenné dokumentace. Jsme si přitom vědomi, že zmíněné problémy jsou nebo mohou být také problémy naší knihy.

Ve své práci jsme vyšli z přesvědčení, že Rusko je kulturně a civilizačně součástí Evropy, i když od západní Evropy ho odděluje řada výrazných zvláštností. Nemíníme tím konfesní rozdíly pravoslaví a západních směrů křesťanství, často zdůrazňované v literatuře. Rusko jako stát se zformovalo na obrovském prostoru, který geopoliticky byl a zůstává severním okrajem eurasijského kontinentu. Od hlavních center evropské i asijské civilizace Rusko v minulosti oddělovaly obrovské vzdálenosti, což se zvláště silně projevovalo ve starověku a středověku. Ruský životní prostor vyznačovaly extrémně nepříznivé přírodní a klimatické podmínky, délka a obtížnost komunikací a také skutečnost, že jeho jižní, pro rozvoj společnosti příznivější, část byla po staletí otevřena velkému stěhování národů, resp. nájezdům kočovných národů, což zformovalo jeho mimořádně složitou etnickou a kulturní strukturu. Zdůrazňujeme tyto okolnosti také proto, že specifické formy ruské státnosti, její centralizovaná, přesto v detailu málo organizovaná podoba, naplněná zvůli a absencí evropsky pojatého práva a zákonnosti, nejsou dány jen extenzivností hospodářského a společenského života, ale i malou hustotou osídlení, multietnickou povahou obyvatelstva, zeměpisnými a klimatickými podmínkami, vzdálenostmi mezi městy i vesnicí. To vše přirozeně silně zpomalilo vývoj společnosti, dlouhou dobu bránilo vzniku a upevnění hospodářské, společenské a kulturní jednoty země a v novější době brzdilo vývoj občanské společnosti, delegovalo četné její funkce státní moci a administrativě. Tyto faktory, byť ve změněné podobě, ovlivnily i ruský novověk a 20. století, které je naším tématem.

Nemalou roli ve vývoji ruské státnosti hrál v minulosti a hraje také dnes nejen vztah Ruska a Evropy, ale také vztah Ruska a Asie. Rusko se podél své jižní mnoho tisíc kilometrů dlouhé hranice trvale setkává s Asií: Blízkým východem, Střední a Centrální Asií a Dálným východem. Nejde přitom pouze o střetávání s jinými národy, ale v novější době také o střetávání se stabilními státními útvary, které stále výrazněji ovlivňují mezinárodní i vnitropolitickou

12 situaci Ruska. Navíc na území předrevolučního ruského státu, SSSR i dnešního Ruska žil a stále žije značný počet asijských národů, které svou kulturou, způsobem života i konfesní orientací ovlivňují také ruské dění. Sovětská doba sice zdůrazňovala příslušnost SSSR k Evropě, současně ho však – stejně jako později země jeho bloku – od ostatních evropských zemí oddělovala a všestranně omezovala jejich vzájemný styk. Tím se ve 20. století zbavila příslušnost bloku SSSR k Evropě značné části svého vnitřního obsahu. Otázka příslušnosti k Evropě není tak pro Rusko plně vyřešena ani dnes. Evropská kulturní orientace východoslovanských národů (Rusů, Ukrajinců a Bělorusů) je nepochybná, v ruském geopolitickém myšlení však nadále hrají velkou roli také různé varianty eurasijských koncepcí. Je důležité si to uvědomit, neboť dnešní Rusko ztratilo evropskou část svého někdejšího bloku a řada evropsky orientovaných národů někdejšího SSSR si rovněž vytvořila samostatné státy, oddělené od Ruska. Rusko se zemím evropského „jádra“ prostorově vzdálilo a uvnitř Ruska samého se viditelně změnil vzájemný poměr evropsky a asijsky orientovaného obyvatelstva. Třecí plochy a averze mezi zeměmi západní a východní Evropy nejsou přitom novějším vývojem zdaleka odstraněny a nebezpečí vzájemného odcizení obou částí Evropy trvá. Nicméně současné Rusko zůstává jednou z největších záloh růstu evropského civilizačního prostoru. Je sice správné zdůrazňovat, že střední a západní Evropa od konce 17. století hrála a hraje v dějinách a kultuře Ruska mimořádně velkou roli, je však stejně důležité nezapomínat, jak velkou úlohu mělo Rusko v posledních 250–300 letech v politických a kulturních dějinách Evropy. Jde o desítky a snad i stovky osobností ruské vědy, kultury a společenského života, které svou duchovní a uměleckou tvorbou spoluutvářely současnou evropskou civilizaci. Jako historici bychom se proto měli vystríhat všeho, co tuto sepjatost Ruska a Evropy zastírá a podporuje tím, byť nevolky, vzájemné odcizení, nebo i konflikt Ruska a „Evropy“, které by mohly mít pro ně osudové důsledky. Zmiňujeme se o tom, neboť v minulých letech studium dějin SSSR a Ruska často doprovázelo zdůrazňování odlišnosti a údajných i skutečných protikladů evropské a „ruské“ civilizace.

Ačkoli si úvody zpravidla kladou za cíl vyložit zejména autorský záměr a způsob přístupu k látce, je současně veřejným tajemstvím, že jsou většinou koncipovány až na závěr práce a s úmyslem potvrdit správnost kladení otázek, které jsou předmětem výzkumu, i správnost metody, jíž byly řešeny. Upustili jsme zde od detailního hodnocení dnešního stavu literatury a pramenů, které čítají desítky a stovky nikterak podřadných děl a dokumentů. Toto hodnocení samo o sobě vyžaduje obsáhlý samostatný výzkum. Opřeli jsme se o poznatky z těchto děl a pramenných publikací, stejně jako o naši vlastní práci v archívech USA, Německa, Nizozemska, Ruska a také o studium bohatých knižních a materiálových fondů pražské Slovanské knihovny. V knize jsme se pokusili o nové pojetí řady problémů, o nichž se zde chceme krátce zmínit.

Opustili jsme tradiční pojmy, v nichž starší ruská i část světové historiografie vyjadřovaly dění v revoluci 1917. Hovoříme o souběhu dvou revolucí – revoluce *občanské* a revoluce *plebejské*. Pojem *občanské revoluce* používáme ve smys-

lu, který je blízký pojmu „demokratická revoluce“, zdůrazňuje však rozchod revoluce s dřívější společností „poddaných“ a pokus o vytvoření společnosti „občanů“. *Občany* pro účely této práce míníme především střední vrstvy měst a venkova, které v Rusku sotva lze ztotožnit s pojmy *buržoazie* nebo *buržoazní*. Jinou, paralelně probíhající revoluci spodních, především městských, vrstev jsme označili jako revoluci *plebejskou*, aniž bychom tomuto pojmu přisuzovali pejorativní význam. Jde o velkou vrstvu lidí, k níž sice náleží průmyslové dělnictvo, patří však do ní také další skupiny námezdně pracujících anebo lidí, kteří ještě nenašli své místo v sociální struktuře měst. V roce 1917 je výrazně posiluje spodní vrstva armády, především její posádkové jednotky, a také váleční námořníci, na venkově potom část venkovské chudiny. Vyhýbáme se pojmu *přerůstání* revoluce, jedná se spíše o rozchod dvou proudů revoluce. Jde nám přitom také o to, abychom oprostili text od pojmů, které byly zatíženy o ideové konstrukce, vytvořené vývojem *sovětské varianty marxismu*.

Příčinu Říjnové revoluce 1917 nespatřujeme primárně v aktivitách bolševické strany, ale ve zhroucení státně politického a společenského zřízení Ruska, k němuž došlo následkem jeho účasti v první světové válce, k níž země nebyla dosti připravena a ekonomicky, sociálně a kulturně dostatečně zralá. Na rozdíl od dřívější sovětské a části evropské levicové literatury se nedomníváme, že Rusko tehdy bylo zralé pro „socialistickou revoluci“, ať už se tím míní cokoliv; objektivní údaje a zjištění spíše dokládají, že Rusko nebylo ve zmíněných ohledech zralé ani pro novodobou občanskou revoluci. Svědčí o tom nejen malá početnost a vyzrálost střední městské i vesnické vrstvy, diagnostikovaná již v roce 1917 ruským liberálním historikem a politikem Pavlem N. Miljukovem, ale také slabost a malá politická zkušenost ruské podnikatelské třídy, která se teprve v předvečer revoluce 1917 vydala na politické kolbiště, na němž příliš neuspěla. O stejném svědčí i malá početnost dělnictva, jeho nedostatečná organizovanost a politická vyspělost, která nebyla ani zdaleka kompenzována činností jeho stran a organizací. Vycházíme proto z předpokladu, že nový porevoluční stát neměl od počátku dost předpokladů, aby se, zejména za světové války, stal politickou demokracií. Revoluci vyvolal pro Rusko neúspěšný průběh války a zhroucení carského režimu a žádná vláda, která se za zmíněné situace ujímala moci, neměla šanci upevnit své pozice, aniž by ukončila válku a zbavila se zátěže rozkládající se armády. Musela přitom navíc projevít dostatek síly a odhodlání potlačit jevy občanské války, překonat poválečný a porevoluční rozvrat a vytvořit stabilní základy nové vertikální a horizontální společenské struktury. Chybou bolševické vlády proto nebyla tolik její tvrdost nebo snaha jednat samostatně, „bez parlamentu“, jako její nevyhovující společenský projekt, znásobený o plebejskou krutost a nevybíravost v prostředcích, její politická i věčná nekvalifikovanost. To také bylo hlavní příčinou enormních ztrát životů a hospodářských a kulturních hodnot, které způsobila.

Nedomníváme se, že hlavním předpokladem úspěchu porevolučního hospodářského vývoje byl urychlený vzestup vesnice, který se měl stát základním obsahem NEPu, vyhlášeného Vladimírem I. Leninem v roce 1921. NEP se

14 stal akutním jako následek politiky „válečného komunismu“, která ke konci roku 1920 byla nahrazena uceleným leninským plánem bezprostřední výstavby netržního „socialismu“. Tato Leninova politika přivodila hromadná rolnická povstání a v roce 1921 vyústila v rozsáhlý hladomor, který zasáhl území s více než 30 miliony obyvatel. Ve skutečnosti byl přechod k tržní ekonomice a k modernizaci hospodářství na bázi přednostního rozvoje zaostalého drobného a středního rolnického hospodářství nemožný. Fungující trh v zemi jako Rusko nemohl vzniknout bez obnovy hromadné průmyslové produkce a bez obnovy zemědělské tržní velkovýroby. Ty se v Rusku, vzhledem k jeho před- a také porevoluční hospodářské a sociální struktuře, nedaly realizovat pomocí „původní socialistické akumulace“. V dlouhodobé perspektivě se tak ukázala chybnou porevoluční plošná parcelace půdy za současného potírání vesnické „kulacké velkovýroby“. Drobná a střední rolnická hospodářství, slabě vybavená zastaralým, často primitivním zemědělským inventářem a nezřídka postrádající byt i jen koňský potah, nemohla vyřešit problémy sovětského zemědělství a hospodářství jako celku. Z hlediska rozvoje průmyslu, který jako jediný měl předpoklady zrychlit akumulaci, tvořily hlavní šanci zahraniční koncese, přímé investice nebo půjčky a úvěry, jejich vážnou zábranou však byla zahraniční politika Leninovy vlády. Ta v roce 1922 v Janově a Haagu zmařila uzavření hospodářských smluv s dohodovými státy. K tomu na podzim 1922 přistoupil také Leninův zásah v politbyru, který znemožnil rozjezd koncesní politiky (odmítnutí koncese Leslieho Urquharta), a tím i účast zahraničního kapitálu na znovuvýstavbě sovětského průmyslu. Pokus získat o dva roky později potřebné prostředky v Británii ztroskotal na odpor britských konzervativců. Hovoříme o tom, neboť se domníváme, že tato chybná politika se stala podstatnou příčinou hluboké krize sovětského hospodářství na přelomu dvacátých a třicátých let. Ta vyústila v extrémně pojatou industrializaci a urychlenou kolektivizaci zemědělství, které byly důležitým podnětem pro vznik fenoménu stalinského teroru 30. let. V tomto kontextu se nám jeví přínosná řada aspektů opozičních návrhů, které byly Josifem V. Stalinem tvrdě zamítnuty, ačkoli otevíraly cestu k alternativním řešením, která mohla snížit ztráty prudkého hospodářského a obecně civilizačního zlomu ve vývoji SSSR.

O stalinském teroru třicátých let dnes existuje rozsáhlá literatura, která postihuje jeho různorodé projevy a aspekty. Teror a zvlí jako nástroje moci na sovětskou scénu uvedl Lenin. Nemíníme přitom období občanské války, které mělo své zvláštnosti, vyplývající z brutality srážky, v níž šlo o existenční otázky země. Teror a zvlí se zachovaly značný prostor také v letech 1921–1922 jako metoda potlačování odpůrců bolševiků a brutálních akcí proti široké vrstvě ruské inteligence i proti pravoslavnému kléru a věřícím. Ačkoli po Leninovi nastalo několikaleté období, v němž teror a zvlí ustoupily do pozadí, zdálo se nám důležité zdůraznit, že tzv. urychlená industrializace a násilná kolektivizace zemědělství byly výchozím bodem k jejich přeměně v legitimní nástroj „socialistické výstavby“. Tento teror se současně stal také východiskem k hromadné likvidaci skutečných i potenciálních Stalinových protivníků, k opětovnému prudkému poklesu věcné kvality sovětské politiky. Dospěli jsme nicméně

také k závěru, že tyto enormně těžké následky teroru by neměly vést k popření obecně civilizačního významu tehdejších hospodářských a sociálních změn. Bez ohledu na brutální, často zločinné metody a bez ohledu na rozsáhlé ztráty na životech, na materiálních a kulturních statcích znamenaly zmíněné změny zlom. Nezpůsobily sice vznik žádného sociálně spravedlivého řádu, tím méně „socialistické společnosti“, ale přesto přinesly podstatnou změnu sociálního prostředí i způsobu života lidí. Historik nemůže pominout ani skutečnost, že v paměti mnoha současníků tehdejší doba zůstala nejen dobou teroru a nesmírných životních obtíží, ale také dobou převratných změn, což nemohlo být pouhým ohlasem stalinské propagandy.

Významným problémem, k němuž jsme se museli vyjádřit, neboť zaujímá velké místo v současné literatuře, byly vztahy SSSR a nacistického Německa, srovnání sovětského a nacistického režimu a jejich vůdčích osobností Stalina a Hitlera. O podobnosti řady rysů obou režimů nemůže být pochyb. Oba kořenily v důsledcích první světové války, oba byly diktaturami spějícími k totalitarismu, oba se vyznačovaly krajní brutalitou metod, jimiž ovládaly společnost, a neúctou k hodnotě lidského života. Přesto mezi nimi, jak se domníváme, jsou podstatné rozdíly. Vyrostly za značně odlišných historických podmínek, byly opřeny o rozdílně orientované ideologie a kladly si i jiné společenské cíle. Nacismus byl orientován na válku, revanš a „získání životního prostoru“, bolševismus přednostně řešil problémy obnovy a modernizace země. Účastnil se sice řady dobrodružných zahraničních akcí a v předvečer nové světové války anektoval řadu území, přesto jeho politika měla převážně obranný ráz a byla opatrná. Ideologií SSSR nebyl rasismus a nacionalismus, povaha sovětské ideologie znemožňovala otevřené hlásání nacionalismu. Obě hnutí si přitom byla plně vědoma rozdílnosti své povahy a zaměření a také protikladnosti četných zájmů, vnímala se navzájem jako zneprátelená; na tom nic neměnily ani jejich účelové dohody nebo slovní nabubřelost diplomacie.

Jako historici pocházející z Česka můžeme sotva přijmout tezi o paktu Molotova a Ribbentropa ze srpna 1939 jako aktu, který otevřel Hitlerovi cestu k válce. Palma prvenství v tomto ohledu náleží bezpochyby Mnichovské dohodě ze září 1938 a britské konzervativní politice, která změnila svou povahu teprve, když do funkce ministerského předsedy byl povolán Winston S. Churchill. Velká Británie a Francie se neodhodlaly k rázným akcím ani tehdy, když samo Německo opustilo Mnichovskou dohodu a obsadilo Čechy a Moravu. Zdá se proto zřejmé, že Stalin, který měl před očima ruské zkušenosti z první světové války, nechtěl vstoupit do nové války bez pevných ujednání s Velkou Británií a Francií, které by mu poskytly jisté záruky, že nezůstane ve válce s Hitlerem sám.

Své líčení končíme rokem 1945, který změnil SSSR vedle USA v druhou světovou velmoc, druhý pól bipolárního světa. Musíme ocenit tento výsledek o to více, že Stalin postavil SSSR na začátku války do krajně těžkých podmínek: Mínilo tím důsledky rozsáhlých čistek třicátých let, které se nezastavily ani před likvidací větší části velitelského sboru armády, a také enormní ztráty na území a na lidech, které byly důsledkem těžkých strategických chyb

16 a nekvalifikovaného řízení válečných operací v letech 1941–1942. Přesto musíme ocenit výkon SSSR, který rozhodujícím způsobem přispěl k porážce Hitlera v Evropě, kde až do června 1944 hrál hlavní roli v bojových operacích; Spojenci bojovali ve Středomoří a v Itálii, které tehdy nebyly nejdůležitějším válečným bojištěm. Tento výsledek zvyrazňuje srovnání s tím, co pro Rusko přinesla první světová válka. V ní se za příznivější situace na evropském bojišti Rusko zhroutilo. V sovětském podílu na vítězství Spojenců v druhé světové válce se bezpochyby promítly výsledky civilizačního zlomu třicátých let, které značně zvýšily hospodářský, zejména průmyslový, a kulturně-civilizační potenciál SSSR, promítly se do něho také výsledky celonárodního úsilí, které dokázalo překonat ztráty z počáteční fáze války. Právě tento výsledek války zakotvil vliv SSSR a učinil sovětské zřízení po dvě poválečná desetiletí vzorem úspěšného zřízení pro četné národy Asie, Afriky a zčásti i Latinské Ameriky. Přesto se i zde nakonec ukázala celková nedostatečnost sovětské hospodářské a společenské základny. Stejně jako před válkou SSSR neunesl tíhu „budování socialismu“, neunesl po válce ani tíhu svého postavení druhé světové velmoci, jeho hospodářské a společenské zřízení ztratilo vývojovou dynamiku, zkostratělo a začalo rychle degenerovat.

Tato kniha vznikla úsilím autorského kolektivu, který tvořili: Michal Reiman, Bohuslav Litera, Karel Svoboda a Daniela Kolenovská. Celkovou redakci a sjednocení textu provedl Michal Reiman, jazykovou redakci a úpravu Karel Svoboda. Kniha vznikla v rámci grantu grantové agentury ČAV No IAA801040701.

Praha, listopad 2011

1. PŘEDREVOLUČNÍ RUSKO

Dějiny Ruska v předrevoluční době jsou předmětem zájmu historiků nejen samy o sobě, ale jsou také součástí jejich snah vysvětlit příčiny zhroucení tradičního ruského řádu, příčiny revoluce 1917 a vzniku sovětského státu i sovětského společenského zřízení.¹

Základním předmětem diskuze i dnes zde zůstává problém povahy a vyspělosti předrevolučního Ruska a jeho hospodářského a politického zřízení. Rusko bylo považováno za evropskou a s ohledem na jeho zájmy a vliv v Asii i světovou velmoc. Postavení velmoci nutilo jeho vládnoucí vrstvu k tomu, aby hospodářsky, sociálně a kulturně držela krok s ostatními mocnostmi té doby. Současně však Rusko ve své modernizaci zřetelně zaostávalo za těmito mocnostmi, novinky byly zaváděny jen velmi pomalu, přičemž jejich osudem často bylo, že se „ztrácely“ v rozlehlém ruském prostoru, byly brzděny zaostalostí sociálního prostředí, úkony ruské byrokratické mašinerie a rozhodnutími cara.

„VELKÉ REFORMY“

Mezi historiky panuje téměř všeobecná shoda, že katalyzátorem změn v ruské společnosti v polovině devatenáctého století se stala porážka v krymské válce (1853–56), která naplno odhalila strukturální problémy, jimiž země trpěla. Porážka uvedla do pohybu celý soubor reform, a to včetně té nejdůležitější, dlouho plánované a odkládané, tedy zrušení nevolnictví. Tím začaly shora iniciované přeměny i živelný rozklad tradičního ruského zřízení, silně poznamenaného absolutismem – carismem a přežívajícími feudálními vztahy. Avšak to, co řešila reforma 19. února (4. března) 1861, představovalo pouze část problémů ruské společnosti. Car Alexandr II., který reformy uvedl do chodu, se musel ohlížet na zájmy šlechty, jež byly reformou dotčeny. Existovaly obavy, že náhlé zrušení nevolnictví způsobí společenský otřes, který by Rusko nemuselo vydržet. Výsledkem byla reforma, která až do roku 1883 procházela různými proměnami a modifikacemi.² Stanovila poměrně vysoké platby za nově nabyté pozemky, jež se vypočítávaly nikoli z jejich cen, ale z výnosů, které z nich šlechta ročně získávala. Rolníci se tak sice dočkali osvobození od četných povinností vůči statkářům, ale platby za půdu jim odčerpávaly prostředky potřebné pro

¹ Srov. např. Geyer, Dietrich: *Der russische Imperialismus: Studien über den Zusammenhang von innerer und auswärtiger Politik 1860–1914*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977.

² Kudrov, Valentin M.: *Ekonomika Rossii v mirovom kontekstě*. S.-Petěrburg: Aletejja, 2007, s. 66.

18 investice do případného rozvoje hospodářství. Když byly v roce 1907 platby zrušeny, jejich celková suma vysoce převýšila cenu pozemků.

Reforma navíc nepřidělovala rolníkovi půdu přímo. Zůstala majetkem obcí, která ji měla periodicky rozdělovat mezi své příslušníky. Občina následně určovala téměř každý krok v hospodářských záležitostech, jako bylo zahájení žní a rozdělení pozemků. Rolník nemohl z obcí bez jejího souhlasu a bez rezignace na vlastní podíl na pozemcích vystoupit. Reforma z obcí, původně dominantně neformální instituce, která bránila své příslušníky proti bídě, činila instituci formální se správními a fiskálními úkoly.³ Pro státní úředníky znamenal fakt, že občina vykonávala takové administrativní funkce, jako byl výběr daní, neoddiskutovatelné zjednodušení. Teprve v průběhu let došlo k omezení moci obcí nad rolníky. Jedním z prvních kroků se stalo zrušení kolektivní daňové odpovědnosti v roce 1903.

Reforma neřešila jednu z nejpálčivějších otázek, a to nedostatek půdy v centrálních oblastech evropského Ruska. Počet obyvatel země (včetně Finska a Polska) se v době mezi lety 1861 až 1913 zvýšil ze 74 milionů lidí na 175 milionů. Takový růst vytvářel tlak na změnu forem hospodaření. Hlavní podíl na růstu obyvatelstva v absolutních číslech přitom měly oblasti černozemního Ruska, které tak byly značně přelidněné.⁴ Ke zmenšování rozměrů hospodářství přispíval růst počtu rodin, mezi něž se půda rozdělovala, a rozdělování půdy podle její bonity. Jednotliví rolníci tak často drželi pozemky od sebe poměrně vzdálené, čímž se ztrácely velké části půdy na cesty mezi nimi. Bylo běžné, že jeden držitel měl svoje pozemky rozdělené na 30–40 částí.⁵ Častá dělení a předělování půdy také způsobovala, že se rolníci v občinách tohoto typu nijak nesnažili o kultivaci svých polí. Carská administrativa sice hledala cestu ven z těchto problémů a v roce 1893 došlo k zákazu přerозdělování častějšímu než jednou za dvanáct let, ale až do pokusu o zrušení obcí zůstávala tato řešení v půli cesty. Obcí měly navíc i silné zastánce v konzervativních kruzích (například ministr vnitra z let 1902–4 Vjačeslav K. Pleve), kteří akcentovali jejich stabilizační roli pro společnost a oporu pro samoděržaví, a to i přes jejich neefektivnost, kterou přiznávali. Stav se s prudkým růstem populace přece jen měnil. Rolníci, konfrontovaní s nedostatkem půdy, nadále věřili, že je půdy dostatek, a požadovali tak přerозdělení půdy, která náležela šlechtě, tzv. „čornyj pereděl“. Zvláště v černozemních oblastech, kde byl přetlak největší, vznikala poměrně výbušná situace. Rozloha šlechtického stavu v nových poměrech trvale klesala, nedovedl se přizpůsobit novým výrobním a společenským podmínkám, dostatek „volné půdy“ byl v regionech, které netrpěly přelidněním.

Ačkoli rolníci vnímali nedostatek půdy jako svůj největší problém, skutečné úskalí nespočívalo ani v něm, ani v klimatických podmínkách. Daleko největší

³ Mironov, Boris N.: *Socialnaja istorija Rossii*. S.-Petěrburg: Dmitrij Bulanin, 2003, sv. I, s. 463. Seton-Watson, Hugh: *The Decline of Imperial Russia*. London: Methuen & Co, 1952, s. 44.

⁴ Gregory, Paul – Stuart, Robert: *Russian and Soviet Economic Performance and Structure*. New York: Addison Wesley Longman, 2001, s. 21. Spulber, Nicholas: *Russia's Economic Transitions. From Late Tsarism to the New Millennium*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s. 7.

⁵ Seton-Watson, Hugh: *The Russian Empire 1801–1917*. Oxford: Oxford University Press, 2004, s. 508.

slabinou ruského zemědělství byla jednoznačně jeho nízká efektivita. Extenzivní forma rozvoje zemědělství vybízela k neúčinnému trojpolnímu hospodářství, které půdu rychle vyčerpávalo. V černozemních oblastech dokonce panoval ještě archaičtější systém. Podobně se jen velmi pomalu rozšiřovala moderní zařízení, která by mohla sklizně z obdělávané půdy výrazně zvýšit. Není tedy divu, že výnosy na osobu za evropským průměrem zaostávaly až trojnásobně.⁶

Reforma sice ponechávala občinu jako základní prvek společenské struktury na vesnici, alespoň v její dominantní části, car však nepovažoval její existenci za definitivní. Měla představovat spíše přechodný stav do doby, než se ruská vesnice adaptuje na nové podmínky kapitalistického vývoje. Výsledkem, podobně jako tomu bylo u Stolypinových reform o padesát let později, mělo být vytvoření vrstvy drobných farmářů. Ovšem v prostředí obrovské negramotnosti a chudoby byl takový krok pokládán za příliš velké riziko. Právě z toho důvodu bylo nutné, aby ihned po zrušení nevolnictví následovaly změny, které by Rusko posunuly směrem k moderní společnosti.

Alexandr II. a jeho nejbližší okolí chápali zrušení nevolnictví jako součást širších modernizačních procesů, které měly posílit stabilitu carského režimu.⁷ Zřízením zemstev, samosprávných orgánů s omezeným polem působnosti v základním školství či zdravotnictví, v roce 1864 došlo alespoň k částečné delegaci některých, byť jen minimálních, pravomocí na nižší úroveň. I přes dominantní postavení šlechty v těchto orgánech se na jejich práci mohli určitou měrou účastnit i rolníci. Přesto nelze význam zemstev úplně přeceňovat. Jejich možnosti zasahovat do chodu země byly výrazně omezené a ani sami rolníci o to neprojevovali přílišný zájem. Alexandr II. neuvažoval o zřízení jakékoli formy celonárodního parlamentu, nikdy také nepřipustil, aby iniciativa reformy vycházela odjinud než od jím zřízených komisí, respektive od něho samotného.⁸ Dokonce ani často zmiňovaná „konstituce“ ministra vnitra Michaila T. Lorise-Melikova neměla za cíl omezení autokracie. Jejím záměrem měly být pouze poradní orgány, které by si car svolával z volených představitelů k řešení konkrétních otázek. Tento projekt, který měl car v roce 1881 připravený k podpisu, byl nakonec jeho nástupcem Alexandrem III. smeten ze stolu.⁹

Vzhledem k malým pravomocím představovala zemstva spíše pozitivní pokus než průlom do dosavadního fungování státu. Výraznějšího rozvoje se zemstva dočkala až v revoluci 1905. Navíc stále existovaly tendence jejich vliv ještě více omezovat. Zavedení branné povinnosti v roce 1874, kdy rekruti namísto předchozích dvaceti let odcházeli na šest let, změnilo nejen povahu vztahů v armádě, ale také částečně omezilo moc obcí nad rolníky, když jí odebralo jeden ze základních trestů – odeslání nepohodlných na prakticky doživotní vojnu. Návrat vojáků do obcí hrál pak pozitivní roli i v řešení problému

⁶ Rogalina, Nina: *Agrarnyj krizis v rossijskoj děrevně načala XX věka*, *Voprosy istorii*, No 7/2004, s. 12.

⁷ Polunov, Alexandr Ju.: *Russia in the nineteenth century: Autocracy, Reform and Social Change*. New York: M. E. Sharpe, 2005, s. 110.

⁸ Seton-Watson: *The Russian Empire*, s. 351.

⁹ Polunov: *Russia in the nineteenth century*, s. 154.

20 negramotnosti v Rusku. Avšak i přes činnost zemstev dosahovala gramotnost v Rusku v roce 1897, kdy se odehrálo první sčítání lidu, pouhých 21 %, přičemž výrazně vyšších čísel dosahovali muži a městské obyvatelstvo.¹⁰

Rusko za vlády Alexandra II. muselo řešit mnoho problémů, které výraznou měrou podvazovaly jeho možnosti dosahovat rychlého hospodářského růstu. Pravděpodobně nejdůležitějším z nich byla nedostatečně rozvinutá síť komunikací, která bránila přepravě přebytků zemědělské produkce na trhy. Rolníci tak nebyli příliš motivováni ke zvyšování efektivity své práce, protože jejich schopnost prodat svoji úrodu byla beztak velmi omezená. Nedostatečná síť především železniční dopravy byla i jednou z příčin ruských hladomorů, kdy zatímco z jedné lokality se obilí vyváželo, druhá oblast trpěla hladem. Podobně limitující byl i fakt slabé rozvinutosti ruského průmyslu, který nedokázal pokrývat potřeby země. Ačkoli se tedy Rusku dařilo zemědělské výrobky vyvážet, a dokonce tento vývoz navyšovat ročně o 3,5 %, prakticky veškeré výnosy věnovalo na nákup průmyslového zboží. Je však paradoxní, že na nákupy zemědělské mechanizace šla jen velmi malá část prostředků.

I přesto se však zvláště v sedmdesátých letech dočkalo Rusko průmyslového růstu umožněného uvolněním kapacit po zrušení nevolnictví. Část šlechty, která obdržela platby za půdu odevzdanou rolníkům, směřovala po zaplacení dluhů nashromážděných za předchozí období svoje investice do průmyslu či železnic. Zatímco v roce 1857 Rusko disponovalo drahami o celkové délce 1000 verst, v roce 1876 tato vzdálenost narostla na 17 600 verst.¹¹ Tento rozvoj byl financován zejména ze soukromých zdrojů, zatímco zahraniční prostředky postupovaly do země – i přes opatření z roku 1865, která měla jejich příliv podpořit – jen velmi váhavě. Zrušením nevolnictví také přišla dočasně o svůj význam dosavadní centra průmyslové výroby. Týkalo se to zvláště uralských metalurgických závodů, které byly závislé na nevolnické práci. Bezprostředně po osvobození nevolníků se snížila jejich produkce o 30 %. Teprve zvýšená poptávka po kolejích, lokomotivách a dalších zařízeních spojených s železniční dopravou pomohla vrátit jejich výrobu na předcházející úroveň. Vedle toho se pak rozvíjela nová střediska a odvětví. Významný růst tak zaznamenaly oblasti obou hlavních měst a průmysl centrálního Ruska, ale také Lodž a o něco později oblast Donbasu či Baku.

DALŠÍ REFORMY

Pro hodnocení reformy Alexandra II. je nutné brát v potaz celkovou situaci, v níž se Rusko v té době nacházelo. Země postrádala základní aspekty moderní společnosti. Alexandr II. svými reformami teprve v roce 1864 zavedl moderní soudnictví s posílenou institucí obhajoby. Paradoxně, soudní síně se staly téměř

¹⁰ Dowler, Wayne: *Russia in 1913*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2010, s. 22. Seton-Watson: *The Russian Empire*, s. 477. Plné texty reformních výnosů lze najít například: Čistjakov, Oleg I. – Novickaja, Taťjana Je.: *Reformy Aleksandra II.* Moskva: Juridičeskaja Litěratūra, 1998.

¹¹ Jedna versta odpovídá zhruba 1067 metrům. Seton-Watson: *The Russian Empire*, s. 405.